

MARINA MARINESCU

"ΛΑΪΚΑ ΒΙΒΛΙΑ" ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (1850-1945)

Αν κάποιος επιχειρήσει να μελετήσει τη νεότερη λαϊκή λογοτεχνία στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία, σύντομα θα διαπιστώσει ότι καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολο να δοθεί ένας ορισμός των λαϊκών βιβλίων (*Volksbücher*) που αποτελούν μέρος αυτής της λογοτεχνίας. Κατά την γνώμη των περισσότερων μελετητών, εκείνο που δικαιολογεί τη χρήση του όρου είναι ο τρόπος με τον οποίον παράγονται και διανέμονται τα λαϊκά βιβλία καθώς και ο τρόπος που διοχετεύονται στο αναγνωστικό κοινό. Ωστόσο και σήμερα ακόμη εξακολουθούν να υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις πάνω σ' αυτό το θέμα¹. Αυτό το γεγονός προξένησε και σε μας μεγάλες δυσκολίες, όταν ξεκινήσαμε την έρευνά μας στα πλαίσια του προγράμματος στο Μόναχο. Έτσι, η συνεργάτις του προγράμματός μας Monika Skowronski γράφει, συνοψίζοντας τις μακρές συζητήσεις πάνω σ' αυτό το θέμα: «Όσον αφορά τη σύγχυση στην ορολογία και τον προσδιορισμό του τί είναι λαϊκό βιβλίο, είναι ματαιοπονία να προσπαθεί κανείς να αναζητήσει έναν γενικά αποδεκτό όρο, που να λαμβάνει συγχρόνως υπόψη τόσο τη μορφή και το περιεχόμενό τους όσο και τη λειτουργία τους»².

Στα νεότερα χρόνια, ακόμη περισσότερο από πριν, τα λαϊκά βιβλία διαφοροποιούνται όχι μόνο γεωγραφικά, αλλά και χρονικά. Παράλληλα υπάρχουν και άλλες κατηγορίες βιβλίων που παράγονται και διανέμονται με τον ίδιο τρόπο. Έτσι το να αποφασίσει κανείς ποιά βιβλία πρέπει να θεωρηθούν ως λαϊκά βιβλία και ποιά όχι προβληματίζει ιδιαίτερα. Από τα λαϊκά βιβλία που τυπώνονται το 1800 μόνον ένα μέρος τους υπάρχει στην αγορά το 1850 και αργότερα, ενώ τα λαϊκά βιβλία που παράγονται και

---

1. Πβ. για παράδειγμα Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte populärer Lesestoffe 1770-1910*, Φραγκφούρτη 1970, σ. 456-457, Leopold Kretzenbacher, «Zwischen Volksbuch, Bildgegenwart und Legendenerzählen in Südosteuropa», *Europäische Volksliteratur, Festschrift für F. Karlinger*, Βιέννη 1980, σ. 88-103, εδώ σ. 89-90, F. Karlinger και I. Lackner (επιμ.), *Romanische Volksbücher. Querschnitt zur Stoffgeschichte und zur Funktion ausgewählter Texte: Barlaam und Josephat. Magelone. Genovefa. Bertoldo*, Darmstadt 1978, σ. 1-21.

2. Monika Skowronski, «Die bulgarischen Volksbücher und ihre Erforschung», *Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongreß in Sofia 1986*, Neuried 1987, σ. 345-368, εδώ σ. 347.

διαβάζονται στην Ελλάδα το 1880, για παράδειγμα, δεν είναι τα ίδια με εκείνα που κυκλοφορούν στη Βουλγαρία την ίδια περίοδο. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έχουμε να κάνουμε με μια σύνθετη διαδικασία διαφοροποίησης των λαϊκών βιβλίων στις δύο χώρες.

Εδώ θα ασχοληθούμε με την ιστορία ορισμένων πολύ γνωστών λαϊκών βιβλίων στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία από το 1850 μέχρι το 1945, και συγκεκριμένα α' με το περιεχόμενό τους, β' με τις μεθόδους διαφήμισης που αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπιζόνταν αυτά τα βιβλία από τους εκδότες τους και γ' με την κυκλοφορία τους και την πρόσληψή τους.

Η χρονική περίοδος που επιλέχθηκε θα πρέπει να διακριθεί σε τρεις υποπεριόδους, ανάλογα με τα πολιτικά γεγονότα στα Βαλκάνια, που επηρέασαν την κοινωνική και πολιτιστική ζωή κάθε χώρας σε αυτόν τον τομέα:

- 1850 - 1878/1880. Σε σχέση με το ελληνικό βιβλίο, η εκδοτική διαδικασία αλλάζει αυτήν την περίοδο σημαντικά. Τα βενετσιάνικα τυπογραφεία παρακμάζουν, ενώ νέα τυπογραφεία ιδρύονται στην ελληνική επικράτεια. Στη Βουλγαρία, που συγκροτείται σε ανεξάρτητο κράτος στο τέλος αυτής της περιόδου, εξακολουθεί να κυριαρχεί το γόητρο της ελληνικής παιδείας. Γράφονται λίγα πρωτότυπα κείμενα, ενώ ο αριθμός των μεταφράσεων αυξάνει συνεχώς.

- 1878/1880 - 1918. Το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας ανοίγει σε όλες τις βαλκανικές χώρες τον δρόμο για επαφές με τη Δυτική Ευρώπη. Η αρχική ποσοτική αύξηση της βιβλιοπαράγωγής εξελίσσεται με τον καιρό σε μια διαδικασία ποιοτικής διαφοροποίησης και εκλεκτισμού. Ωστόσο, η εγχώρια παραγωγή δεν μπορεί να συναγωνιστεί την ποιότητα των βενετσιάνικων εκδόσεων, και μάλιστα τώρα οι εγχώριες εκδόσεις είναι χαμηλότερης ποιότητας από ό,τι εκείνες της δεκαετίας του πενήντα.

- 1918 - 1945. Η περίοδος του Μεσοπολέμου φέρνει τον εκσυγχρονισμό σε πολλούς τομείς της κοινωνικής ζωής. Στην Ελλάδα όπως και στη Βουλγαρία η αστικοποίηση προκαλεί μια μαζική έξοδο του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις. Οι πόλεις μεγαλώνουν σημαντικά και συγχρόνως μεγαλώνει και ο αριθμός των εκδοτικών οίκων. Τώρα εκδίδεται μια μεγάλη ποικιλία κειμένων γι' αυτό το νέο αναγνωστικό κοινό. Η τάση του διαχωρισμού των διαδικασιών έκδοσης, εκτύπωσης και πώλησης γίνεται σαφέστερη. Συγχρόνως παρατηρούμε ότι τα παλιά λαϊκά βιβλία κατατάσσονται τώρα σε διάφορα και "εκσυγχρονισμένα" λογοτεχνικά είδη.

Στην Ελλάδα η τυπογραφική δραστηριότητα αυξάνει, ειδικά μετά το 1880. Κατά το τέλος του 19ου αιώνα, η Αθήνα είναι το κέντρο της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής ολόκληρης της χώρας. Ο πληθυσμός της πόλης αυξάνεται από 31.122 το 1853 σε 68.677 το 1879, για να φτάσει το 1907 τους 175.430 κατοίκους. Το 1940 ο αριθμός των κατοίκων φτάνει το 1.124.000, και έτσι η Αθήνα γίνεται μια από τις σημαντικότερες πόλεις της

ανατολικής Μεσογείου³. Στην αρχή του αιώνα μας, οι τυπογραφικές επιχειρήσεις συγκεντρώνονται στο κέντρο της πόλης, σε δρόμους όπως η Πανεπιστημίου, η Σταδίου, η Πολυκλείτου κι η Σωκράτους. Φαίνεται να συγκεντρώνουν όλες τις δραστηριότητες που έχουν να κάνουν με την επιλογή, τη μετάφραση, την παραγωγή, τη διαφήμιση και τη διάθεση βιβλίων. Καλούνται "εκδοτικοί οίκοι", "εκδοτικά καταστήματα" και "εκδοτικές εταιρείες", "τυπογραφεία" και "βιβλιοπωλεία"⁴. Εξακολουθούν να τυπώνουν έναν αρκετά μεγάλο αριθμό από τα παλιά, γνωστά λαϊκά βιβλία. Υπάρχουν όμως και λαϊκά βιβλία που έχουν ξεχαστεί, ενώ άλλα επέζησαν μόνον μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Πολλοί εξακολουθούν να ζητάνε τη *Χαλιμά*, λιγότεροι όμως τον *Συντίπα*, πολλοί ζητάνε *Μπερτόλδο* και *Μπερτολδίνο*, αλλά λιγότεροι τον *Κακασένο*. Εν τω μεταξύ, νέα κείμενα έχουν πραγματική επιτυχία και γίνονται λαϊκά βιβλία, όπως ο *Νασρεντίν Χότζας*, η *Γενοβέφα* και η *Κασσιανή*.

Μία σε γενικές γραμμές παράλληλη πορεία όσον αφορά την εξέλιξη του φαινομένου, που όμως δεν υπακούει στην ίδια περιοδολόγηση, παρατηρείται στη Βουλγαρία. Εδώ η μακρά οθωμανική κυριαρχία δεν επέτρεψε την ελεύθερη ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Οι μορφωμένοι που ήξεραν ελληνικά γνώριζαν καλά τις ελληνικές βενετσιάνικες εκδόσεις που συναγωνίζονταν βιβλία στα ρωσικά ή στα τουρκικά. Η Σόφια ήταν, μέχρι το 1878, μια μικρή πόλη με πληθυσμό περίπου 20.000 κατοίκους. Μετά την ανεξαρτησία του βουλγαρικού κράτους και τις δημογραφικές ανακατατάξεις που ακολούθησαν, ο πληθυσμός αυτός μειώθηκε στις 13.000. Μέχρι το τέλος του αιώνα όμως είχε ήδη αυξηθεί και φθάσει τις 100.000⁵. Αυτός ο πληθυσμός αποτέλούσε ένα εν δυνάμει νέο αναγνωστικό κοινό, γεγονός που οδήγησε στην αύξηση της τυπογραφικής δραστηριότητας ανάμεσα στο 1880 και το 1918. Ενώ στην Ελλάδα κατά το τέλος του 19ου αιώνα και την αρχή του 20ού οι περισσότεροι τυπογραφικοί οίκοι συγκεντρώνονται σιγά-σιγά στην Αθήνα, στη Βουλγαρία την ίδια χρονική περίοδο είναι διεσπαρμένοι στο Plovdiv (Φιλιππούπολη), στη Ruse, στο Sistov, στη Sliven. Όλες αυτές οι πόλεις είχαν μια μακρά πολιτιστική

---

3. *Απογραφή του πληθυσμού κατά την 27ην Οκτωβρίου 1907*. Α' μέρος, Αθήνα 1901.

4. Βλ. Πίνακα 1.

5. N. Todorov, «The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century», *Études balkaniques* 2 (1969) 31-50, και κυρίως σ. 38. H. Wilhelmy, *Hochbulgarien*, και κυρίως, στον Β' τόμο, το κεφ. «Sofia. Wandlungen einer Großstadt zwischen Orient und Okzident», Κιέλο 1936, σ. 158-159. Πβ. και I. Ionașcu, «Die Entwicklung der Stadt Bukarest im 18. und 19. Jahrhundert», *Südosteuropa-Jahrbücher* 8 (1968) 146-160 και κυρίως σ. 159. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το 1866 το 38,7% του πληθυσμού της Σόφιας ήταν Τούρκοι, το 37,6% Βούλγαροι και το 19,7% Εβραίοι. Το 1920 όμως σημειώνονται μόνον 82% Βούλγαροι και 2,4% Τούρκοι. Για το 1878 ο συνολικός πληθυσμός υπολογίζεται σε 20.000, για το 1879 αναφέρονται 13.000. Το 1900 πάντως ο συνολικός πληθυσμός είναι της τάξεως των 100.000.

παράδοση. Ασφαλώς μέρος αυτής της παράδοσης αποτελούσαν και τα λαϊκά βιβλία.

Αυτά τα τελευταία άρχισαν να μεταφράζονται κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, τότε δηλαδή που η δραστηριότητα των βενετσιάνικων τυπογραφείων είχε αρχίσει να μειώνεται. Όπως συνέβαινε παλαιότερα, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, και στην Ελλάδα, οι μεταφράσεις αυτές δεν τυπώθηκαν στην ίδια την χώρα, αλλά σε περιοχές που δεν βρισκόνταν υπό την τουρκική κυριαρχία όπως το Βελιγράδι, το Βουκουρέστι, η Βιέννη, και φυσικά, στο μεγάλο κέντρο, την Κωνσταντινούπολη. Έτσι κι αλλιώς, ο αριθμός των κειμένων που κυκλοφορούν είναι περιορισμένος. Η Skowronski παρατηρεί ότι τα μόνα λαϊκά βιβλία πριν από το 1850 ήταν οι *Διηγήσεις για την Παναγία*, που είχαν τυπωθεί το 1817, ο *Βίος του Αγίου Γεωργίου* και ο *Βίος του Αγίου Αλεξίου*, που είχαν τυπωθεί το 1836 και το 1833 αντίστοιχα, το *Μυθολογικόν Συντίπα* και ο *Μέγας Αλέξανδρος* (1844)⁶.

Όλα τα άλλα λαϊκά βιβλία πρωτοκυκλοφόρησαν το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Μόνον οι *Μύθοι του Αισώπου* και μερικές ιστορίες από τον αφηγηματικό κύκλο του *Σολομώντα* ήταν ευρείας κυκλοφορίας κατά την περίοδο 1850-1860, πιθανότατα επειδή χρησιμοποιήθηκαν ως σχολικά αναγνώσματα. Εξ άλλου, την εποχή που οι επαφές με τη Δυτική Ευρώπη γίνονται όλο και πυκνότερες, νέα βιβλία εμφανίζονται στην αγορά –μεταφράσεις από τα αγγλικά, τα γερμανικά και τα γαλλικά καθώς και μια πλούσια λαϊκή λογοτεχνία νέου τύπου, δηλ. διηγήματα και μυθιστορήματα, αλλά και χρηστικά βιβλία. Προς το τέλος του αιώνα παρατηρούνται προσπάθειες να κερδηθεί ο χαμένος χρόνος. Αυτό το γεγονός χαρακτηρίστηκε από τους μελετητές σαν «μια διαδικασία επιταχυμένης ανάπτυξης»⁷.

Αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών ήταν να υπάρχουν διαφορετικά λαϊκά βιβλία στις δύο χώρες γύρω στο 1900, ή τουλάχιστον τα ίδια βιβλία να απαντούν σε διαφορετική συχνότητα.

Ως προς το περιεχόμενο, παρατηρεί κανείς ότι στην Ελλάδα τα περισσότερα βιβλία είναι επανεκδόσεις που ακολουθούν τη μορφή της αρχικής έκδοσης. Μικρές αλλαγές παρατηρούνται ως προς τον εκσυγχρονισμό της γλώσσας και την προσαρμογή της γραμματικής στους κανόνες της εποχής, αλλά δεν υπάρχουν αλλαγές στο ίδιο το κείμενο.

Στη Βουλγαρία έχει να κάνει κανείς περισσότερο με μεταφράσεις από άλλες γλώσσες⁸ και μάλιστα συχνά με δύο, τρεις και τέσσερις μεταφράσεις

6. Skowronski, *ό.π.*

7. J. Matl, «Entwicklung der städtischen Gesellschaft auf dem Balkan», *Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung Südostens im 19. und 20. Jahrhundert*, Μόναχο 1969, σ. 108-22, εδώ σ. 120.

8. Juliana Roth και Klaus Roth, «Gattungen und Inhalte der bulgarischen Populärliteratur», *Bulgarien. Internationale Beziehungen in Geschichte, Kultur und Kunst*, Neuried 1986, σ. 163-182, και των ιδίων, «Die bulgarische Populärliteratur und der

του ίδιου κειμένου. Οι περισσότερες από αυτές τις μεταφράσεις αποτελούσαν διασκευές, απόπειρες δηλαδή προσαρμογής του κειμένου στην αντιληπτική ικανότητα του αναγνωστικού κοινού της εποχής⁹. Μεταγενέστερες επανεκδόσεις αρκετές φορές αναπαρήγαγαν το παλιότερο κείμενο, αλλά αυτό δεν ήταν ο κανόνας. Ορισμένα από τα λαϊκά βιβλία ξαναγράφτηκαν, σε μια προφανή προσπάθεια ανανέωσής τους. Έτσι μπορεί κανείς να αναφέρει εδώ, δίπλα στη νέα ελληνική απόδοση του Μπερτόλδου από τον Κώστα Καιροφύλα το 1926, τη νέα βουλγαρική απόδοση του 1941, όπου, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο, δίνεται στους αναγνώστες ένα νέο, εκσυγχρονισμένο κείμενο.

Μια άλλη παρατήρηση αφορά την επιλογή του περιεχομένου. Εδώ μπορούμε να διακρίνουμε δύο ή τρεις ομάδες βιβλίων με μεγάλη κυκλοφορία. Η πρώτη είναι μια ομάδα βιβλίων που έχουν ως κεντρικό χαρακτήρα έναν άνθρωπο κατώτερης κοινωνικής θέσης που καταφέρνει να βρει τον δρόμο του μέσα σε έναν άγνωστο και στην αρχή ακόμη και εχθρικό κόσμο. Ο Μπερτόλδος, ο Νασρεντίν Χότζας και, στη Βουλγαρία, ο *Hitār Petār* και ο *Τσιγγάνος Mango* μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκουν στην κατηγορία αυτή¹⁰. Σε παλιότερες εποχές, τα λαϊκά βιβλία είχαν προωθήσει ένα μοντέλο συμπεριφοράς και ακόμα μια τέχνη κοινωνικών σχέσεων σύμφωνα με την αρχαία "πολιτεία", που ανταποκρινόταν στον τρόπο ζωής των καλλιεργημένων ηγεμόνων και ευγενών. Γι' αυτούς τους τελευταίους οι "καθρέπτες πριγκίπων", η παραινετική γραμματεία δηλαδή, ήταν ένα προσφιλές ανάγνωσμα¹¹. Αυτό όμως δεν ήταν πλέον χαρακτηριστικό για την περίοδο που εξετάζουμε. Η κοινωνική ζωή διαδραματίζεται τώρα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και οι άνθρωποι των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν σ' αυτήν. Τα βιβλία που ενδιαφέρουν αυτούς τους τελευταίους είναι ακριβώς εκείνα που προωθούν ένα πιο προσιτό μοντέλο συμπεριφοράς, αλλά που εξακολουθούν να είναι βασισμένα σε παραδομένες ηθικές αξίες όπως το θάρρος, η αυτοπεποίθηση, η φιλία. Δεν είναι πλέον σοβαρά και απειλητικά γραμμένα αλλά διασκεδαστικά, με την μορφή ανεκδότων, κι έτσι γίνονται αποδεκτά από τους νέους αναγνώστες τους.

Αυτή η αναγωγή σε τυπικά χαρακτηριστικά διευκόλυνε την πρόσληψη τέτοιων κειμένων από αναγνώστες όλων των κοινωνικών ομάδων. Αργότερα, τα ίδια κείμενα επανέκτησαν τοπικά χαρακτηριστικά και έγιναν μέρος των διαφορών εθνικών λογοτεχνικών. Έτσι έγινε με τον *Hitār Petār*

Übergang von der Patriarchalität zur Moderne», *Zeitschrift für Balkanologie* 22 (1986) 94-103.

9. Klaus Roth και Juliana Roth, «Deutsche Popularliteratur in bulgarischer Übersetzung. Zum Problem der Bulgarisierung der Erzählungen Christoph von Schmid's», *Bulgarian Historical Review* (1986), τευχ. 2, 38-46.

10. M. Stajnova, «Les personnages de Hitar Petar (Pierre le Finaud) et de Nasreddin Hodja dans la littérature populaire bulgare», *Études balkaniques* II, 4 (1966) 199-206.

11. C. Th. Dimaras, «Alexandre Mavrocordato, Machiavel et La Rochefoucauld. Notes de lecture», *Ο Ερμηνεύτης Δ'* (1966) 2-5.

στη Βουλγαρία μετά το 1878, που είναι μια νέα έκδοση του Μπερτόλδου, έτσι έγινε και με τον *Νασρεντίν Χότζα*.

Μια άλλη ομάδα λαϊκών βιβλίων αυτής της περιόδου αντιπροσωπεύεται από ιστορίες αγάπης, από ρομάντζα που συνεχίζουν την παράδοση της *Ερωφίλης*, του *Ερωτόκριτου* και του *Ιμπέριου και Μαργαρώνας* και στα οποία οι ηρωίδες υφίστανται μύριες ταλαιπωρίες. Στα νέα αυτά κείμενα, οι ηρωίδες αντιμετωπίζουν συχνά την επιπλέον δυσκολία του διαφορετικού πολιτισμικού και θρησκευτικού περιβάλλοντος, απ' το οποίο προέρχεται ο αγαπημένος τους. Έτσι, εκτός από τη *Γενοβέφα* και την *Κασσιανή* μπορούσε κανείς να διαβάσει για την ιστορία των *Širin και Zuhrem*, που υπέφεραν επειδή ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές και θρησκευτικές ομάδες.

Οι ιστορίες αγάπης ήταν δημοφιλείς και συγκινούσαν τους αναγνώστες και στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία. Ο αριθμός παρόμοιων αναγνωσμάτων και η συχνότητά τους αντανάκλα τα προβλήματα της εποχής και τις λύσεις τις οποίες αναζητούσαν οι άνθρωποι που εξακολουθούσαν να είναι αιχμάλωτοι των παλαιών παραδόσεων.

Μερικές αλλαγές προέκυψαν στις μεθόδους της διαφήμισης και της πώλησης των λαϊκών βιβλίων, που σε γενικές γραμμές παρέμειναν μεν οι ίδιες¹², εμπλουτίστηκαν όμως και με μερικά νέα στοιχεία. Ας δούμε κατ' αρχάς την εξωτερική εμφάνιση του βιβλίου. Πολλά λαϊκά βιβλία και στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία δεν ανέφεραν το όνομα του συγγραφέα. Αν και οι παλιές εκδόσεις του βιβλίου *Αραβικόν Μυθολογικόν*, για παράδειγμα, έδιναν τον σωστό τίτλο και το όνομα του συγγραφέα, Abu Bekr (Αμπουμπεκήρ), οι περισσότερες από εκείνες που τυπώθηκαν τον 19ο αιώνα έδιναν μόνο τον σύντομο τίτλο *Χαλιμά*, χωρίς μνεία του συγγραφέα. Τέτοια βιβλία δεν αντιμετωπίζονταν ως δημιουργία ενός συγκεκριμένου συγγραφέα, ο οποίος ήθελε να μεταδώσει την δική του άποψη για τον κόσμο, αλλά σαν έκφραση της κοινής εμπειρίας¹³. Έτσι συχνά εμφανίζονταν στην αγορά –και σε βιβλιοκαταλόγους επίσης– χωρίς το όνομα του συγγραφέα. Αυτό είναι κάτι που συνέβαινε ακόμη πιο συχνά με τα βουλγαρικά λαϊκά βιβλία.

Το εξώφυλλο συχνά μιλούσε για το ίδιο το βιβλίο, έτσι η *Ιστορία του Σταυράκη* που τυπώθηκε στην Αθήνα το 1860 είχε ένα όμορφο κάλυμμα στον τύπο των καλών ενετικών εκδόσεων. Μερικοί εκδοτικοί οίκοι διέθεταν βιβλία όπως τη *Χαλιμά* και με περιποιημένες βιβλιοδεσίες, που προορίζονταν ως δώρα και αντικείμενα γοήτρου.

Σε πολλές περιπτώσεις, η παλαιότερη εικονογράφηση, που είχε μείνει αναλλοίωτη για περίπου 200 χρόνια, εξαφανίζεται και αντικαθίσταται από νέες εικόνες, προσαρμοσμένες στην αντίληψη των σύγχρονων αναγνωστών.

12. Πβ. Γ.Δ. Μπάκος, «Η "διαφημιστική" προβολή του βιβλίου κατά την Τουρκοκρατία», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 113-135.

13. Al. Duțu, *Sinteză si originalitate în cultura româna*, Βουκουρέστι 1972, σ. 80-81.

Αυτό συνέβη για παράδειγμα με την εικόνα του *Μπερτόλδου* στην ελληνική έκδοση του 1873 και σ' αυτήν του 1923 που τον απεικονίζει κατά μέτωπο, άσχημο, σύμφωνα με την περιγραφή του κειμένου και με μία ενδυμασία που παρέπεμπε σε αγροτικά πρότυπα της κεντρικής Ευρώπης. Αντίθετα, η εικονογράφηση για την έκδοση του 1926 του ίδιου βιβλίου αποτελείται από δύο διαφορετικές ομάδες εικόνων - μία "κλασικής" τεχνοτροπίας και "ευρωπαϊκή" στις εικονογραφικές λεπτομέρειες και μία "γελοιογραφική", με νευρώδες σκίτσο και αφαιρετική στη σύνθεσή της. Αλλά μπορεί κανείς επίσης να παρατηρήσει ότι αυτές οι εικόνες δεν ήταν οι καλύτερες που μπορούσαν να γίνουν για ένα τέτοιο κείμενο, γιατί, στην πρώτη ομάδα εικόνων, η στάση και η ενδυμασία των κυρίων χαρακτήρων ήταν για τους περισσότερους Έλληνες αναγνώστες στοιχεία ξένα. Αυτό δείχνει ότι η σχέση ανάμεσα στην εικόνα και το κείμενο δεν ήταν πολύ στενή. Ενώ το κείμενο προσαρμοζόταν και άλλαζε, οι εικόνες συχνά παρέμεναν ως είχαν, επειδή θεωρούνταν λιγότερο σημαντικές και από τους εκδότες και από το αναγνωστικό κοινό. Κατάπληξη δημιουργεί το γεγονός ότι η επανέκδοση του *Καιροφύλα* του 1943 δανεισθήκε την εικονογράφηση που ο Ludovico Mattiotti είχε κάνει για μία ισπανική έκδοση του βιβλίου του Croce του 1605, πράγμα που αποδεικνύει ότι η έκδοση του *Καιροφύλα* δεν προοριζόταν για λαϊκή κατανάλωση, αλλά ήταν μάλλον μία βιβλιοφιλική έκδοση ενός παλαιότερου λογοτεχνικού κειμένου.

Και στη Βουλγαρία μπορεί κανείς να παρατηρήσει το ίδιο φαινόμενο. Η έκδοση του *Συντίπα* του 1926 είχε μιαν εκφραστική "ανατολίτικη" εικόνα στο εξώφυλλο, ενώ ο *Μπερτόλδος* του 1941 είχε μια εικόνα όπου ένας κακομούτσουνος άνθρωπος που θυμίζει Καραγκιόζη κάθεται μπροστά σε δύο γυναίκες όρθιες ντυμένες ευρωπαϊκά, πιθανότατα τη βασίλισσα και μία απο τις κυρίες της αυλής της. Συγχρόνως, οι σκιές των τριών ατόμων προβάλλονται στον τοίχο θυμίζοντας το θέατρο του Καραγκιόζη.

Ένας άλλος τρόπος διαφήμισης ήταν να τονιστεί η αξία του ίδιου του βιβλίου, του ίδιου του κειμένου· μερικές εκδόσεις διαφημίζονται σε διάφορους βιβλιοκαταλόγους με μια σύντομη περιγραφή που υπογραμμίζει την ομορφιά και το ενδιαφέρον του περιεχομένου, και μπορούμε να αναφέρουμε για παράδειγμα μιαν ελληνική *Χαλιμά* από τον κατάλογο του Σαλίβερου του 1926, για την οποία σημειώνεται μεταξύ άλλων: «Τερπνόν εύθυμον και διδακτικόν εντρύφημα διά κάθε άνθρωπον. Βιβλίον μέσα εις το οποίον παρελαύνει όλη η Ανατολίτικη ζωή με τους μαγευτικούς θρύλους της, τα παράδοξα μυστήρια της, τες ευμορφίες και τους περιέργους τύπους, τες ωραίες Χανούμισες με τα καταπληκτικά συμβάντα και τους έρωτάς των. Τα τεχνάσματά των, με τα οποία γελούν τους Σουλτάνους και διασκεδάζουν εις τα χαρέμια των. Το βιβλίον που διεσκέδασε και έτερεψε επί ολοκλήρους γενεάς ...». Υπάρχουν όμως και συντομότεροι χαρακτηρισμοί. Σε έναν άλλον κατάλογο του Σαλίβερου του 1930, ο *Ερωτόκριτος* παρουσιάζεται ως "ερωτικόν ποίημα", η *Γενοβέφα* ως παράδειγμα για την "αρετή θριαμβεύουσα", η *Θυσία του Αβραάμ* ως "δράμα ιερόν", ο Νασρεντίν Χότζας ως διασκεδαστικός χαρακτήρας (*Τα ανέκδοτα και τα αστεία του Νασρεντίν Χότζα* ή *Τα ξεκαρδιστικά ανέκδοτα του Νασρεντίν Χότζα*).

Οι βουλγαρικοί εκδοτικοί οίκοι προέβαλλαν τη Γενοβέφα ως την "Πολυβασανισμένη Γενοβέφα" (*Mnogostradalna Genovefa*), (Knazeskosrpskata Knigpječatnica Genovefa, Βελιγράδι 1856), ή με τον τίτλο "Η ιστορία της Γενοβέφας" (*Istorija na Genovefa*, Mazedonia, Κωνσταντινούπολη, 1872), ή ως δράμα (Gianguiev, Tarnovo 1887), ή ως *Η ιστορία και τα βάσανα της Γενοβέφας* (*Istoria i stradania na Genovefa*, Јопон, Plondiv 1913) ή ως *Η ιστορία μιας μητέρας* (*Istoria na edna majka*, Pirin, Σόφια 1940). Στους παραπάνω τίτλους και χαρακτηρισμούς αποτυπώνονται οι αντιλήψεις των εκδοτών σχετικά με το περιεχόμενο των βιβλίων που εξέδιδαν, καθώς και οι εκτιμήσεις τους για αυτό που ανέμεναν οι αναγνώστες και που προβαλλόταν στους βιβλιοκαταλόγους, με τον σχολιασμό των τίτλων.

Αλλαγές προέκυψαν και στην κατάταξη των λαϊκών βιβλίων. Γενικά ισχύει, ότι τα λαϊκά βιβλία κατατάσσονται στους καταλόγους των εκδοτικών οίκων και των βιβλιοπωλείων σε διάφορες κατηγορίες, πράγμα που αποδεικνύει ότι δεν αντιμετωπιζόνταν πλέον ως ενιαία κατηγορία. Τα κριτήρια για την κατάταξη στη μια ή την άλλη κατηγορία ποικίλλουν αισθητά και είναι άλλοτε η εξωτερική μορφή, άλλοτε το λογοτεχνικό είδος (νουβέλα, διήγηση, αφήγημα) και άλλοτε το θέμα. Έτσι η *Γενοβέφα* έμπαινε στην Ελλάδα στη "Νέα εκλογή λαϊκών βιβλίων" (Διαλησμάς 1928), στα "Λαϊκά Μυθιστορήματα" (Τριανταφυλλίδης 1935), στα "Διηγήματα και Ευθυμογραφήματα" (Σαλίβερος) και στα "Εκλεκτά Μυθιστορήματα" (Σαλίβερος)¹⁴. Στη Βουλγαρία, η *Χαλιμά* ήταν μέρος των σειρών "Βιβλιοθήκες της Πινακοθήκης για παιδιά και νέους" (*Biblioteka na kartina galerija za deca i junosi*), –αυτό ήταν και το όνομα του εκδοτικού οίκου, 1911, "Εσπερινές ώρες" (*Večerni časove*, Paskalev 1911), "Θέατρο για παιδιά και νέους" (*Teatăr za deca i junosi*, Chemus 1929), "Η χαρά των παιδιών" (*Detska radost*), "Μύθοι από όλο τον κόσμο" (*Prikazki ot cjal svjat*, Stambuljev 1933), "Η χρυσή βιβλιοθήκη" (*Zlatna biblioteka*, Pirin 1939).

Όσον αφορά τη Βουλγαρία μάλλον μπορούμε να μιλήσουμε για εντονότερη διάκριση του αναγνωστικού κοινού σε κατηγορίες από την πλευρά των εκδοτών από ό,τι στην Ελλάδα: βιβλία για παιδιά και νέους, βιβλία για εργάτες μετά την δουλειά τους, βιβλία για τον αγροτικό πληθυσμό κ.λπ.

Μια άλλη πτυχή του θέματος είναι η εξής: Στον κατάλογο ενός και μόνου αθηναϊκού εκδοτικού οίκου, εκείνου των Αδελφών Παπαδημητρίου του έτους 1928, μπορεί κανείς να βρει κάτω από τον τίτλο *Λαϊκή βιβλιοθήκη*, όπως χαρακτηρίζει ο εκδότης μια ομάδα βιβλίων του, «βιβλία κομψά, καλά χρωματιστά, με καλλιτεχνικά εικονογραφημένα εξώφυλλα». Δίπλα στον *Νασρεντίν Χότζα*, τη *Γενοβέφα*, τον *Μπερτολδίνο*, τον *Κακασένο* και την *Κασσιανή*, υπάρχουν *Ο Ροβινσών*, *Ο Νέος Ονειροκριτής*, μια *Πρακτική ιατρική*, *Ο Βαρκάρης του Βόλγα*, ηρωϊκά τραγούδια, ερωτικά ποιήματα, ο *Μιχαήλ Στρογκόφ* και *Τα κακουρήματα του Αλή Πασά*. Οι τίτλοι αυτοί

14. Για άλλα παραδείγματα, πβ. Πίνακα 2.

είναι ενδεικτικοί για τη σύλληψη μιας "Λαϊκής Βιβλιοθήκης" εκ μέρους των εκδοτών. Στη Βουλγαρία η *Χαλιμά*, η *Γενοβέφα*, και ο *Hităr Petăr* συνυπάρχουν με παραμύθια και μικρές ιστορίες στη "Χρυσή Βιβλιοθήκη" (*Zlatna Biblioteka*), στα χρόνια 1939 - 1944.

Ας παρατηρήσουμε ακόμα κάτι σε σχέση με τον τρόπο διαφήμισης και διάθεσης. Για ανθρώπους περιορισμένης οικονομικής κατάστασης, οι εκδοτικοί οίκοι είχαν αντικαταστήσει την εγγραφή των συνδρομητών με το σύστημα των μηνιαίων δόσεων. Αυτή η μέθοδος χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα στην Ελλάδα, ειδικά προκειμένου για ακριβά βιβλία, εγκυκλοπαίδειες και άλλα.

Κλείνοντας, ας πούμε λίγα λόγια για την κυκλοφορία των βιβλίων και τους αναγνώστες τους. Στην μακρά χρονική περίοδο –περίπου εκατό χρόνια– που εξετάζουμε εδώ, οι δύο χώρες πέρασαν, παρόλον τον διαφορετικό ρυθμό στην εξέλιξή τους, από μια παράλληλη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η αστική ζωή αναπτύχθηκε σύμφωνα με το μοντέλο της "αγροτικής πόλης", όπου μεγάλο μέρος του πληθυσμού συνεχίζει να διατηρεί στενές σχέσεις με το χωριό. Η πόλη και το χωριό αλληλοεπηρεάζονται και αυτό προσδίδει στην τοπική ζωή ιδιαίτερα και εύκολα αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά, τελείως διαφορετικά από εκείνα της κοινωνικής ανάπτυξης στη Δυτική Ευρώπη. Κατά τη διαδικασία αυτού του ιδιαίτερου τύπου αστικοποίησης, ο λαϊκός πολιτισμός αναδείχθηκε σε συνάρτηση με την ανέλιξη μιας νέου τύπου αστικής τάξης με αστική και αγροτική προέλευση, που την αποτελούσαν δηλαδή έμποροι και τεχνίτες, αλλά και εύποροι αγρότες. Όλοι αυτοί είχαν εγκατασταθεί στην αρχή στα όρια των πόλεων, συγχρωτίστηκαν όμως σύντομα με άλλα πληθυσμιακά στοιχεία και άρχισαν να παίζουν ενεργό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Ο αριθμός τους αυξήθηκε, και με το καινούριο τους κοινωνικό πρόσωπο άρχισαν να διαμορφώνουν και να αρθρώνουν τις δικές τους προτιμήσεις. Τα λαϊκά βιβλία ήταν γι' αυτούς πολύ γνωστή αναγνωστική ύλη, αν και τα επιμέρους βιβλία δεν ήταν πάντοτε τα ίδια παντού. Το αναγνωστικό κοινό των παλαιών θρησκευτικών και λαϊκών κειμένων του 1850 έκανε νέες επιλογές προς το τέλος του αιώνα, και η διαδικασία προχώρησε. Αυτό εξηγεί γιατί οι νέοι εκδοτικοί οίκοι συναγωνίζονταν ο ένας τον άλλον προκειμένου να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες του αναγνωστικού κοινού. Περισσότερο απ' ότι σε προγενέστερες περιόδους, μερικά από τα λαϊκά βιβλία θεωρήθηκαν κατά το τέλος του 19ου αιώνα και την αρχή του 20ού αιώνα ως λογοτεχνία για παιδιά ή ακόμη και ως σχολικό ανάγνωσμα. Ανάμεσα σ' αυτά συγκαταλέγονται, φυσικά, η *Χαλιμά*, οι *Μύθοι του Αισώπου*, ο *Νασρεντίν Χότζας* και ο *Μπερτόλδος*. Έτσι, ανατυπώσεις αυτών των βιβλίων έχουν βρεθεί σε σχολικές βιβλιοθήκες στο Plovdiv (Φιλιππούπολη) και σε άλλες βουλγαρικές πόλεις ή σε ελληνικές παροικίες του εξωτερικού¹⁵. Σε μία εποχή

15. Stojan Maslev, «Die Rolle der griechischen Schulen und der griechischen Literatur für die Aufklärung des bulgarischen Volkes zur Zeit seiner Wiedergeburt», *Über Beziehungen*

για την οποία οι μαρτυρίες δημοσιογράφων και συγγραφέων επίμονα βεβαιώνουν ότι τα λαϊκά βιβλία ήταν πολύ γνωστά στους αναγνώστες όλων των ειδών, συναντάμε και γνώμες άλλων, επίσης διανοούμενων, που τα θεωρούσαν χαμηλής ποιότητας λογοτεχνία. Από τη λαχτάρα τους να ανυψώσουν το πολιτιστικό επίπεδο του λαού, δεν ελάμβαναν υπόψη τους ότι τα λαϊκά βιβλία θα έπρεπε να εκτιμηθούν ως μέρος της τοπικής παράδοσης και ζητούσαν άλλα, νέα βιβλία στην αγορά. Για άλλους διανοούμενους πάλι στην αρχή του αιώνα μας, τα ίδια λαϊκά βιβλία αποτέλεσαν αντικείμενο έντονου επιστημονικού και λογοτεχνικού ενδιαφέροντος – ως κείμενα, ως εκδόσεις, ως μεταφράσεις. Αυτοί οι τελευταίοι συνέλεξαν τέτοια βιβλία στις βιβλιοθήκες τους, όπως για παράδειγμα ο Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929), ο Κώστας Καιροφύλας (1881-1960), ο Αλέξανδρος Λευκαδίτης (1872-1944). Τέτοιες συλλογές δεν κατόρθιζαν μόνον Έλληνες, αλλά επίσης και αρκετοί ξένοι, όπως οι Εγγλέζοι Colworth και William Beckford (1759-1844), που φαίνεται πως γνώριζαν καλά την ελληνική λογοτεχνία. Επί πλέον, οι βενετσιάνικες εκδόσεις ελληνικών βιβλίων έφταναν στα χέρια και πολλών Βουλγάρων, τόσο στην ίδια τη Βουλγαρία όσο και στη βουλγαρική διασπορά στο εξωτερικό. Μερικά από τα λαϊκά βιβλία αντιγράφονταν ακόμη με το χέρι, έτσι για παράδειγμα η *Γενοβέφα* του 1892 που αντιγράφηκε στο Άγιον Όρος έναν χρόνο αργότερα¹⁶. Τίτλοι γνωστών λαϊκών βιβλίων χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως τίτλοι νέων συνθέσεων, ακόμα και σε διαφορετικά λογοτεχνικά είδη. Για παράδειγμα ο Αντώνιος Φατσέας (1821-1872), που το 1871 παρουσίασε την κωμωδία *Μπερτόλδος* στον Βουτσοιναίο φιλολογικό διαγωνισμό. Η κωμωδία ήταν γραμμένη στη δημοτική. Ακόμα και πολύ αργότερα, ο Καζαντζάκης παρουσιάζει στον *Καπετάν Μιχάλη* έναν ήρωα –Μπερτόδουλο τον λέει–, έναν γελοίο τύπο με μαντολίνο και με πραγματικό όνομα Μαντζαβίνο. Αυτές οι περιπτώσεις αποδεικνύουν την αίγλη των λαϊκών βιβλίων σε μια εποχή που το περιεχόμενό τους ήταν γνωστό σε πολλούς, τα ίδια όμως ήδη διαβάζονταν λιγότερο από ό,τι σε προηγούμενες εποχές. Στη Βουλγαρία μπορεί να παρατηρηθεί το ίδιο φαινόμενο, εφόσον το όνομα Hităr Petăr δόθηκε σε ημερολόγια.

Την ίδια εποχή τα λαϊκά βιβλία αποτελούσαν μέρος και της προφορικής παράδοσης. Άνθρωποι μέτριας μόρφωσης μπορούσαν να απαγγείλουν *Ερωτόκριτο*, να πουν με λίγα λόγια την ιστορία του *Μπερτόλδου* ή ανέκδοτα του *Νασρεντίν Χότζα*. Στη Βουλγαρία η λέξη "Bertoldovci" σήμαινε "έξυπνα αστεία και κόλπα", αλλά και στην Ελλάδα ο χαρακτηρισμός κάποιου ως "Μπερτόλδο" ήταν απόλυτα κατανοητός και σε ευρεία χρήση. Στο σημείο αυτό οι πληροφορίες μας είναι αρκετές κι έτσι έχουμε μιαν ιδέα της έκτασης της πρόσληψης μερικών από τα λαϊκά βιβλία. Εντούτοις, η προφορική τους διάδοση υποστηρίχθηκε και από ένα άλλο στοιχείο, δηλαδή τη μακρά

des Griechentums zum Ausland in der neuen Zeit, επιμ. J. Irmscher και M. Mineemi, Βερολίνο 1968, σ. 339-395· C. Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la Renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1850)*, Βουκουρέστι 1970, σ. 200-239 και 248· Manio Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978.

16. Προφορική πληροφορία του Φλορίν Μαρινέσκου.

παράδοση ανεξάρτητων μοτίβων. Ένα καλό παράδειγμα είναι και πάλι η *Γενοβέφα*. Η πρόσληψη της ιστορίας διευκολύνθηκε από το μοτίβο "το κορίτσι χωρίς χέρια", γνωστό σε Ελληνόφωνους, Βουλγαρόφωνους και Τουρκόφωνους όλων των Βαλκανίων¹⁷. Αλλά και του *Μπερτόλδου* η αποδοχή διευκολύνθηκε από έναν μεγάλο αριθμό ανεξάρτητων μοτίβων και επίσης από τους μύθους του κύκλου του *Σολομώντος*, που εκδόθηκαν την ίδια εποχή. Στον αιώνα μας, μερικά από τα κείμενα που κυκλοφόρησαν ως λαϊκά βιβλία όπως ο *Ερωτόκριτος* και η *Θυσία του Αβραάμ* αντιμετωπίστηκαν και πάλι ως λογοτεχνία υψηλής ποιότητας. Άλλα, όπως η *Χαλιμά* και ο *Νασρεντίν Χότζας* θεωρήθηκαν ως λογοτεχνία για παιδιά, κι έτσι υπέστησαν ό,τι είναι γνωστό στη λαογραφία ως "πτώση πολιτιστικού αγαθού"¹⁸. Πάντως, τα λαϊκά βιβλία ως ενιαία βιβλιοπωλική κατηγορία εξαφανίστηκαν προοδευτικά στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας για να αντικατασταθούν από μια τεράστια λογοτεχνική παραγωγή διαφόρων ποιότητων και διαφορετικών προδιαγραφών από πριν.

---

17. W. Eberhard και P.N. Boratav, *Typen türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden 1953, σ. 246· André Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*, Παρίσι 1936, No 73, σ. 269-275.

18. Ο όρος είναι "gesunkenes Kulturgut" (καταπεπτακός πολιτιστικό αγαθό). Για την κατάληξη λαϊκών βιβλίων σε παιδικά αναγνώσματα βλ. W. Scherf, «Volksbuch und Jugendliteratur. Oder: Welche Volksbücher spielen im 19. Jahrhundert und auch heutzutage noch eine Rolle als Jugendliteratur in deutscher Sprache?», *Beiträge im Auftrag der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Forschung zum romanischen Volksbuch 2*, Seekirchen 1975, σ. 105-142, και του ίδιου, *Volksbuch und Jugendliteratur*, Μόναχο 1976.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ονόματα και διευθύνσεις ελληνικών εκδοτικών οίκων που εξέδιδαν "Λαϊκά βιβλία" στις αρχές του 20ού αιώνα

Βιβλιοπωλείον Κ. Γκαρπολάς	Καπνικαφές 36, Αθήνα
Τυπογραφείον Σέργιος Χ. Ραφτάνης	χ. διευθ., Αθήνα
Εκδοτικός οίκος Πέτρος Δημ.(.) Δημητράκος	Πεσμαζόγλου 9 και Πανεπιστημίου, Αθήνα
Βιβλιοπωλείον Ιωάννης Γ. Αυδής	Σταδίου 56, Αθήνα
Εκδόσεις Γεωγ. Χ. Κορνάρου	Σταδίου 34, Αθήνα
Γενικόν Βιβλιοπωλείον Ειρήμιος Δ. Τριανταφύλλης	Ιπποκράτους 15B, Αθήνα
Εκδοτικός οίκος Δημ. Ν. Τζάκας - Στ. Δελαγορματάκας	Πανεπιστημίου 81, Αθήνα
Εκδοτική Εταιρία Π.Α. Διαληριάς	Βοσίου 8, Αθήνα
Βιβλιοπωλείον Μιχαήλ Σαλίβερου	Σταδίου 14, Αθήνα
Εκδοτικός οίκος και εκδοτικόν κατάστημα Παπαδημητρίου	χ. διευθ., Αθήνα
Εκδοτικός οίκος Ιωάννης Α. Σκουτερόπουλος	Πολυκλείτου 18, Αθήνα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

"Λαϊκά βιβλία" σε εκδόσεις ελληνικών τυπογραφείων στις αρχές του 20ού αιώνα

Τίτλος	Σειρά	Τυπογραφείο/ Εκδ. οίκος	Έτος
<i>Γενοβέφα</i>	Νέα εποχή λαϊκών βιβλίων	Διαλησιμάς	1928
	Εκλεκτά μυθιστορήματα	Σαλίβερος	χ.χρ.
<i>Χαλιμά</i>	Διηγήματα & ευθυμογραφήματα	Σαλίβερος	χ.χρ.
	Λαϊκά μυθιστορήματα	Τριανταφυλλής	1935
	Λαϊκά μυθιστορήματα	Τζάκας	1933
	Παραμύθια	Σαλίβερος	1937
	Διασκευή για παιδιά	Κασιγόνης	1922
<i>Νασρεντίν Χοτζας</i>	Εκλογή λαϊκών βιβλίων	Διαλησιμάς	χ.χρ.
	Διηγήματα και ευθυμογραφήματα	Σαλίβερος	1937
<i>Μπερτόλδος</i> <i>Μπερτολίνος</i>	Διηγήματα και ευθυμογραφήματα	Σαλίβερος	1937
	Η λαϊκή βιβλιοθήκη	Παπαδημητρίου	1928
<i>Κασσιάνη</i> <i>Η θυσία του Αβραάμ</i>	Διηγήματα και ευθυμογραφήματα	Σαλίβερος	1937
	Η λαϊκή βιβλιοθήκη	Παπαδημητρίου	1928
	Διηγήματα και ευθυμογραφήματα	Σαλίβερος	1937
	Θρησκευτικά	Σαλίβερος	1937
	Δράματα και κομωδία	Σαλίβερος	χ.χρ.
<i>Κασσιάνη</i>	Θρησκευτικά	Σαλίβερος	1937
	Η λαϊκή βιβλιοθήκη	Αυδής	χ.χρ.
	Λαϊκά μυθιστορήματα	Τζάκας	1933
	Τραγούδια	Σαλίβερος	1931-32
	Παραμύθια	Σαλίβερος	1931-32
<i>Βίος Αισώπου</i>	Διαφορα	Σαλίβερος	1931-32

